

СТАЊЕ У ШУМАДИЈИ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 1943. ГОДИНЕ

Почетком 1943. године дошло је до снажног полета и размаха народноослободилачког покрета у Шумадији, који неће престајати све до краја рата. Преброђена је била најтежа година — 1942, у којој је, крајем 1941. године, после повлачења главнине партизанских снага из Србије у Санџак и првих месеци 1942, народноослободилачки покрет (НОП) доживљавао најтеже тренутке. Удружене снаге окупатора и домаћих издајника учиниле су све што су могле да у корену униште сваки покушај обнављања политичког деловања и борбених акција НОП-а; извеле су невиђени терор, прогонећи и мучећи учеснике и присталице НОП-а, које су, напоследку, убијале или депортовале. Но уништење ослободилачког покрета, била је само њихова варљива жеља. Јер, иако су Немци заузели слободну територију — а, уз њих и са њима домаћи издајници, нарочито четници и недићевци, даље развили своју делатност и формирали војне јединице — нису успели у најбитнијем: да разбију организатора и руководиоца покрета, организацију КПЈ у Србији и Шумадији, нити да покидају њене везе са народом и одвоје га од широке платформе ослободилачке борбе против окупатора и домаћих издајника. Непријатељ је потценио и ослободилачке традиције народа, чији је носилац, без сумње, остала једино КПЈ, са високо развијеном заставом бескомпромисне борбе против окупатора.

Крај 1942. и прва половина 1943. године донели су и крупне промене на војиштима другог светског рата у корист Антихитлеровске коалиције. Црвена армија је поразила Немце код Стаљинграда и почела

велики поход на запад. Западни Савезници су избацили немачке и италијанске трупе из Африке и припремали искрцавање на европско копно, итд. На југословенском ратишту створена је снажна НОВЈ, са великом слободном територијом; формиран је АВНОЈ, као врховно политичко руководеће тело, учвршћивала се нова народна власт — народноослободилачки одбори, истина о ослободилачкој борби у Југославији почела је да крчи себи пут у светску јавност, итд. Посебно су значајне две велике војничке победе НОВ — разбијање непријатељске четврте и пете офанзиве (операције „Вајс I" и „Вајс II" и операције „Шварц"), којима су Немци покушали да ликвидирају језгро НОВ — Главну оперативну групу Врховног штаба НОВ и ПОЈ (у даљем тексту: Врховни штаб) и сам Врховни штаб, односно врховно партијско и војно руководство НОП-а, а посредно и да обезбеде своје залеђе у случају савезничког искрцавања на Балкан. Велики успеси НОП-а у целој Југославији посредно и непосредно су утицали и на развој покрета у Шумадији.

ОРУЖАНЕ БОРБЕ

До 6. маја 1943. године на територији Окружног комитета КПЈ за Крагујевац и Окружног комитета КПЈ за Младеновац (у даљем тексту: Окружни комитет Крагујевца, Младеновца и сл.) дејствовао је 1. шумадијски НОП одред.¹ У њега су из шумадијских села и из Београда стално стизали нови борци, добровољци, тако да се његово бројно стање непрекидно повећавало. Опште политичко стање и расположење народа у то време Мома Марковић, политички комесар Главног штаба НОВ и ПО Србије (у даљем тексту: Главни штаб, овако оцењује 26. априла 1943, у извештају Покрајинском комитету КПЈ за Србију (у даљем тексту: Покрајински комитет):

„По терену (извештај се односи на стање у младе новачком и орашачком срезу — И. Ђ.) је расуто благо од људи. Маса симпатизера заслужује да одмах уђе у Партију, а велики број чланова Партије могу да буду, уз мању помоћ, руководиоци... Скоро ретко наиђеш на симпатизера који није зрео за Партију. Многа села су листом за нас и спремна су да све дају за борбу, упркос терору... Сем тога, народ је политички зрео и има револуционарних традиција. Није фраза ако се каже

¹ У Шумадији је већ крајем фебруара 1942. почело обнављање НОП одреда. Одлуку о обнављању 1. шумадијског одреда донео је Окружни комитет Аранђеловца у фебруару 1942, и она је остварена Првог маја, на Букуљи. У одреду је тада било 19 бораца. У јуну је у његов састав ушло неколико група ранијег Космајског одреда, од којих је формирана Космајска чета, јачине око 20 бораца. Иначе, 1. шумадијски НОП одред био је у то време рата најјачи одред у Шумадији. До почетка 1943. попалио је све општинске архиве у Шумадији, неке и више пута, и ликвидирао сеоске и општинске станице Српске државне страже (СДС).

да у њиховим жилама тече крв њихових предака: качерски, колубарски, орашачки, младеновачки, космајски, грочански, посавски и јасенички, то су срезиви који су листом за нас. Треба само мало труда, па ће тамо Партија много ојачати .."²

И непријатељ је и те како осећао ту поновну спремност народа Шумадије да настави борбу за своје ослобођење. Начелник среза космајскот, на пример, 4. марта 1943. године извештава квислиншку владу Милана Недића:

„Не смемо губити из вида, нити се ма чиме заварати да комунисти неће продужити јаче рушилачке акције. Њихово се бројно стање већ повећава, а кроз месец дана ми ћемо имати борбе и доста жртава на свим странама. Дакле, тежиште целе ствари јесте добити у времену и ако их сада до пролећа не уништимо, неће бити добро за читав наш народ, а о функцији наших редовних власти неће бити ни помена, као што то беше 1941. године, неповратила се“.³

Сличне оцене за орашачки и качерски ерез даје и четнички поручник Марко Музикравић. Пошто је у првој половини 1943. прошао кроз Шумадију, он пише Дражи Михаиловићу, сем осталог, и ово:

„Равногорац (четник — И. Ђ.) у овом срезу (орашачком — И. Ђ.) не може добити никаквог уточишта нити обавештења. Прошао сам цео срез уздуж и попречно и, нигде ничега, уза сва моја настојања да се људи придобију бар за разговор о Равној Гори. Прилазио сам са много такта групама људи и дуго их припремао, а они би одмахивали главом сумњајући да нешто може бити од нашег рада. Може се рећи да орашачки срез 90% (организационо) припада комунистима, а идејно 75%. Нашим мањим групицама и појединцима увек прети опасност у овом срезу, како дању тако и ноћу. Ова опасност није ништа мања ни од самих мештана. (Због тога су ми органи штаба 73. и 74.⁴ саветовали и молили ме да у орашачки срез не залазим, предочавајући ми погибију са 90%)... У качерском срезу ништа није боље. Она иста група комуниста господари и овим срезом. И овде су јаки комунистички агенти и јатаци . . .“⁵

² Архив Србије, ПКС-286.

³ „Централна Србија у НОБ“, Нолит—Просвета, Београд, 1967. год., стр. 408.

⁴ Штабови Смедеревског и Космајског четничког корпуса.

⁵ „Централна Србија у НОБ“. стр. 408—409.

Да би зауставио и онемогућио растући ослободилачки покрет у Шумадији непријатељ је предузимао разне мере. Наредио је да се посече шума у дубини од 500 ш с обе стране свих комуникација; ригорозно је контролисао кретање становништва, спроводио драстична „чишћења“ терена, праћена хапшењима, малтретирањем, убијањем и пљачком, од чега су били поштеђени само отворени сарадници окупатора и издајника.

Упркос свему томе, оружана борба се развијала и јачала. Напади на непријатељске јединице и објекте који му служе били су, од почетка 1943. године, све чешћи и јачи, а прилив нових бораца у партизанске одреде све већи. Дејства су нарочито појачана у време четврте непријатељске офанзиве против НОВЈ, када је Врховни штаб, 11. фебруара 1943, преко радио-станице „Слободна Југославија“, наредио свим НОП одредима Југославије да појачају нападе на непријатељску живу силу и објекте који служе окупатору, ради развлачења његових снага и смањења притиска на главнину НОВЈ, која је водила огорчену битку, познату, иначе, као — битку за рањенике, односно као четврту непријатељску офанзиву.

Главни штаб Србије је сутрадан, 12. фебруара, наредио свим одредима Србије да појачају нападе на непријатељске гарнизоне, слагалишта оружја и хране, транспорт и органе власти. У наредби је речено да су удружени непријатељи народноослободилачке борбе — Немци, Италијани, усташе и четници — предузели офанзиву на ослобођену територију у западној Босни и Лици, с циљем да униште НОВ, која, беспримерним пожртвовањем, одолева непријатељској офанзиви; Главни штаб је нагласио да је из Србије тамо пребачен велики број Немаца, јединица СДС и четника Драже Михаиловића, да би затим, јасно одредио циљ дејства:

„Да би се помогло пашој херојској народноослободилачкој војсци у успјешној одбрани наших слободних крајева, да би се рањена фашистичка звер дотукла и да би се што пре извојевала слобода нашем поробљеном народу, а с обзиром на то да су непријатељски гарнизони у Србији јако ослабљени

НАРЕЂУЈЕМО

1. — Да сви штабови народноослободилачких партизанских одреда одмах израде конкретан план за акције и све оружане јединице одмах отпочну офанзиву:

а) да се уништавају непријатељски гарнизони, жандармеријске станице и четничке банде,

б) слагалишта оружја, муниције и хране,

в) да се уништавају транспорти, разарају комуникације, друмови, железнице, мостови, телефонске и телеграфске везе и други објекти који служе окупатору,

г) да се уништавају све слуге окупатора, сви шпијуни и доушкивачи,

д) да се паралише сва окупаторска власт.

2. — Одмах мобилисати све резерве у људству и материјалу, обезбедити наоружање за нове борце, позивајући народ и све родољубе да се прикључе борби...⁶

Наредба Главног штаба била је подстицај и путоказ одредима у Шумадији да одлучније и масовније крену у офанзиву. Они још чешће нападају и пале општинске архиве и зграде у којима је непријатељ обновио њихов рад, разбијају среска начелства, уништавају станице СДС у насељима и среским местима, пале жељезничке станице и станичне уређаје, руше железничке пруге Лајковац-Чачак, Лајковац-Аранђеловац-Младеновац и Београд-Ниш. (Неке жељезничке станице рушене су и паљене више пута; Крива Река, на прузи Лајковац-Чачак, пет пута је нападнута и паљена за два месеца). Нападани су, такође, рудници Славковица, Орашац, Мисача, Рудовци и др.). Кидане су телефонско-телеграфске везе и линије, посечени телефонски стубови, разбијене поште, телеграфи и телефонске централе. Телефонско-телеграфске везе преко централне Шумадије биле су у сталном прекиду. Рушени су и стубови далековада, па су многа насеља дуже време остала без струје.

Непријатељ је био принуђен да све станице СДС повуче у среека места, а за обезбеђење железничких пруга и других важнијих објеката морао је да издвоји знатно веће снаге. Поручене објекте није могао брзо и

⁶ Зборник докумената и података о НОР-у (у даљем тексту: Зборник), том I, књ. 5, док. бр. 16.

трајно поправити. Није мотао за стално обновити ни рад општинских управа. После оправке појединих објеката уследила су нова рушеша, а после обнављања општинских управа њихово ново растурање.

О интензитету борби и акција одреда у то време сведоче и многи документи непријатеља. Тако, на пример, начелник космајског среза извештава, 4. марта 1943, да су партизани спалили 10 од укупно 17 општина у срезу. Нешто пре тога, 18. фебруара 1943, начелник крагујевачког окружног начелства извештава:

„За последњих петнаест дана стање се из дана у дан све више и више погоршава пошто је акција комунистичких бандита све јача и агресивнија, не бирајући средства за акције — саботаже. Они нападају и убијају органе јавне безбедности, пале општинске зграде и архиве, демолирају железничке ћруге и станице, секу телефонско-телеграфске стубове, електричне водове, итд.“⁷

Исто начелство поново извештава, 19. марта 1943. године:

„У току протеклих 15 дана марта јавна безбедност била је доста угрожена од комунистичких бандита чија је акција на терену била врло агресивна и огледала се у разним актима саботаже као: напад на органе јавне безбедности, демолирање општинских зграда и спаљивање општинских архива, растурање летака којима се забрањује рад у општинама и др.“⁸

У исто време начелство среза колубарског извештава:

„Стање јавне безбедности у Срезу колубарском јако се погоршало, јер је почело пребацивање комунистичких чета у овај срез, које су почеле вршити нападе на поједина места...“⁸

Занимљив је и извештај окружног начелства Крагујевца, које 4. априла 1943. извештава владу (Милана Недића) о томе шта су у марту радили четници Драже Михаиловића:

⁷ Архив Војноисторијског института (у даљем тексту: Архив ВИИ), К-22, док. бр. 10/3.

⁸ Архив ВИИ, К-22, док. бр. 23/3.

⁹ Архив ВИИ, К-22, док. бр. 49/4.

„Акција људи Драже Михаиловића није се осећала у току овог месеца, али је запажено кретање појединих група у срезovima Орашачком, Качарском, Таковском и Опленачком, које наводно треба да поведу борбу са комунистима и њиховим симпатизерима до истребљења. Према неким подацима ове су групе већ почеле са убијањем појединих личности у извесним местима, као што је случај дана 24. марта са убиством Лазих Војимира, Божић Надежде и Терзић Душана, сви из Горње Трешњевице, Среза орашачког. Иначе ове групе не чине никакве акте саботаже“.¹⁰

На појачану активност партизанских одреда у фебруару и марту непријатељ је одговорио пролећном офанзивом у Шумадији, ради њеног „чишћења од комуниста“. До почетка априла израђен је заједнички план дејства Немаца, СДС, Српског добровољачког корпуса (у даљем тексту: СДК) и четника Драже Михаиловића у свим срезovima Шумадије.¹¹

Пролећну офанзиву непријатељ је извео са снагама прикупљеним у гарнизонима: Крагујевац, Горњи Милановац, Лазаревац, Аранђеловац, Младеновац и Топола. У њој су учествовали четници Драже Михаиловића из гружанског, таковског и ваљевског среза. Укупна јачина непријатељских снага процењивана је на око 12.000 војника.

Напади на партизанске снаге у Централној Шумадији почели су са свих страна почетком априла.

О концентрацији непријатеља у качерском срезу секретар Окружног комитета Крагујевца, Душан Петровић Шане, известио је Покрајински комитет 9. априла:

¹⁰ Архив ВИИ, К-22, док. бр. 1/7.

¹¹ Између осталог, каснији командант 1. четничког равнорског корпуса, Звонимир Вучковић Звонко, састао се ноћу 26/27. марта, у Врнчанима, у таковском срезу — у кући Драгојла Адамовића Бучука — са немачким командантом Горњег Милановца. Ту су се договорили о заједничкој борби Немаца и четника из таковског среца против партизана у срезу качерском. Немци су четницима дали муницију и аутоматско оружје и обавезали се да лече рањене четнике у болници у Горњем Милановцу. (Грађа за монографију чачанског округа у НОБ-у. Активност непријатеља, рег. бр. 517, стр. 191, ИА Чачак).

„Ових дана почела је офанзива непријатеља на једном делу нашег терена. Концентрација непријатељских снага углавном је извршена у Срезу качерском. Ове снаге отприлике располажу: 450 Немаца, 100 љотићеваца и око 100 жандарма. Поред њих је стигла и једна „бригада“ дражиноваца, која броји око 100—200 људи, такозвана „Таковска бригада“. Одакле је она дошла још се не зна тачно, али се претпоставља, што је врло вероватно, да је пребачена из ужичког краја. Тврди се чак да је то пребацивање извршено железницом.

Дакле, то би отприлике биле непријатељске снаге сконцентрисане у Срезу качерском у потери за нама ...”¹²

Била је то, заиста, 1. таковска бригада, попуњена одабраним четницима из 1 равногорског корпуса и наоружана најбољим наоружањем. Бригадом је командовао Крста Кљајић, а поручник Михаило Батрићевић Мајо, у то време начелник штаба корпуса, ишао је са њим да би организовао садејство са окупаторским и другим квислиншким јединицама. После формирања, почетком априла, пошла је у качерски срез правцем: Шилопај—Церова—Рудник—Јарменовци. Већ 4. априла била је у Шилопају, а сутрадан је у Церову водила борбу са једном четом 1. шумадијског одреда. Том приликом је убијен наредник Поповић, командант четничког батаљона. Истог дана су у Церови стрељана четири, а сутрадан, у Руднику, два сарадника НОП-а, док је велики број грађана тучен и малтретиран.

За време непријатељске офанзиве, 1. шумадијски одред је дејствовао подељено, по четама. Рудничка чета је напала железничку станицу Копљаре и водила више борби на Жutom оглавку, у рејонима Белановице и села Даросаве, Трудеља, Ивановца, Калањеваца, Живковаца, Љубичева и Војковаца. Космајску чету су изненадили и опколили 12. априла, у Лисовићу, једна немачка јединица и припадници СДК, јачине око 500—600 војника. У борби која је трајала од 15 до 18 часова погинуло је 9 бораца; три рањеника је непријатељ заробио. Непријатељ је имао „4 кола мртвих и неколико камиона рањених“. Убијен је и заменик команданта 2. батаљона СДК.

¹² Зборник, том I, књ. 5, док. бр. 40.

У пролећној офанзиви непријатеља погинуло је више партијско-политичких радника са терена: Ракила Котаров Вука, секретар среског руководства КПЈ за Лазаревац, Слободан Дамљановић Цане, секретар среског руководства СКОЈ-а за Лазаревац, Јовиша Радојевић, члан среског руководства КПЈ за качерски срез и политички комесар Качерске чете, *Трифун* Петровић Макса, секретар руководства КПЈ за опленачки срез, Обрад Радивојевић, члан истог среског руководства КПЈ, Радомир Илић Жућа, Никола Настасовић Раде, Мирослава Мира Симић и Михаило Симовић Дача.

Непријатељ није остварио постављени циљ — да уништи партизанске јединице и заустави нарастање НОП-а. Иза њега су остали неизбрисиви трагови терора и злочина. Четници су се још једном демаскирали пред народом Шумадије као издајници и прикривене слуге окупатора.

Први мај 1943. године одреди и партијско-политички радници Шумадије дочекали су на Букуљи. Ту су били: 1. шумадијски, Ваљевски¹³ и Чачански одред. Рудничка чета сачекала је 30. априла 1, чету Ваљевског одреда између села Г. Трешњевице, Г. Шаторње и Војковаца, у рејону Орловца, да би заједно наставиле ка Букуљи. Припадници СДС из Горњег Милановца открили су њихово присуство у том рејону и напали их 1. маја, око 14 часова. Жестока борба водила се до пада мрака, када су припадници СДС били принуђени да се повуку у Г. Шаторњу. У борби су се нарочито истакли пушкомитраљесци Матић (Керамичар) и Стојанче. Рудничком четом је командовао Михаило Ивковић Бели, а 1. четом Ваљевског одреда Душан Репач (Пера Књижар). Убијено је 5 припадника СДС, а више их је рањено. Погинули су Јаков Живановић и још два борца, рањена је Мирјана Зрнић Милева. Запљењено је 5 пушака и нешто муниције. Око 20 часова чете су наставиле покрет правцем Босута—Вукосавци—Буку-

¹³ Ваљевски одред је обновљен 8. марта 1943, у селу Босути. Имао је, заправо, 40 бораца, издвојених из 1. шумадијског одреда. Два пута је успео да се пробије у ваљевски округ, али се тамо није могао одржати, па је, до уласка у 1. батаљон НОВ Србије, 28. јуна 1943, дејствовао у Шумадији.

ља. Због њиховог закашњења, гротослава празника рада на Букуљи је одржана 2. маја.¹⁴

Командант и политички комесар Главног штаба Србије,¹⁵ Радивоје Јовановић Брадоња и Мома Марковић, који су се такође налазили на Букуљи, одржали су посебне и заједничке састанке са штабовима одреда, на којима су анализирана дотадашња дејства и одређени наредни задаци. Због прилива нових бораца извршена је и мања реорганизација одреда.

Из 1. шумадијског одреда издвојена је Космајска чета, јачине 20 бораца, и са Подунавско-гротчанском четом упућена у шуму Маковицу ради обнављања Космајског одреда.¹⁶ Такође је са 10 његових бораца попуњен Ваљевски одред; он је после те попуње бројао 50 бораца.

У 1. шумадијском одреду остале су две чете, са 76 бораца: Рудничка и Качерска, која је тада и формирана. Одред је дејствовао у рејону Рудника, реке Качер и централне Шумадије. Штаб одреда је координирао и дејства осталих одреда на подручју Шумадије.

¹⁴ Архив ВИИ, к. 1984, док. бр. 6-3/2.

¹⁵ Крајем децембра 1941. године Главни штаб Србије је реорганизован и формално попуњен. Но, он се у предвиђеном саставу није уопште могао састати нити деловати као штаб. Пратстично је у 1942. и 1943. години био непопуњен. Како је у њему постојао само командант, Радивоје Јовановић Брадоња, постављен одлуком Врховног штаба половином 1942. године, ЦК КПЈ, у писму Покрајинском комитету Србије од 16. јануара 1943, инсистира да се Главни штаб попуни. Покрајински комитет 22. јануара обавештава Радивоја Јовановића да је за политичког комесара Главног штаба постављен Мома Марковић, члан ПК. Командант и политички комесар једини су деловали као чланови Главног штаба и налазили су се на територији Шумадије. После формирања 1. шумадијске бригаде, нови командант Главног штаба налазио се у Београду, а политички комесар је прешао на слободну територију; тако су се и њих двојица раздвојили. Карактеристично је да су у целом овом периоду сви чланови Покрајинског комитета, када су одлазили на терен, решавали текуће проблеме одреда и у име Главног штаба.

¹⁶ Подунавско-гротчанска чета формирана је у Орашцу (заселак Гајеви): према монографији „Централна Србија у НОБ“ (стр. 413), 17. 2. 1943, према сећању Илије Јовановића Лале — почетком марта, а према Архиву Србије, стари бр. 1030, она је постојала још у јануару 1943.

Одлуку о обнављању Космајског одреда донео је Окружни комитет Младеновца на основу процене политичке ситуације, прилива нових бораца и због сложености руковођења акцијама 1. шумадијског одреда из два центра. С одлуком се сложио и Главни штаб. О томе је у извештају Окружног комитета од 25. априла 1943. написано:

„По питању одреда сагласили смо се да се формира засебан Космајски одред. Штаб одреда би изгледао овако: командант друг Срба, заменик команданта друг Милосав¹⁷, политиком одреда друг Ђока Јарац¹⁸ и заменик политкома другарица Кика¹⁹. Слањем једног дела другова са терена у одред питање четних руководстава биће повољно решено. Ми се надамо да ће се по питању учвршћења одреда на овај начин много урадити. Стварањем самосталног одреда успећемо да, оживљавањем акција у нашем округу, појачамо мобилизацију маса за одред“.²⁰

Космајски одред је обновљен 6. маја 1943, у шуми Маковици, између села Ковачевца, Велике Крсне, Дубоне, Влашке и Рајковца. У његов састав су ушле: Космајска чета 1. шумадијског одреда, као прва, и Грочанско-подунавска чета, као друга.

Сада су на подручју Шумадије дејствовали следећи одреди:

— 1. шумадијски (у рејону планине Рудник, у сливу реке Качер и у централној Шумадији);²¹

— Космајски (у рејону планине Комај, Смедерева, Младеновца, Подунавља, Посавине и на прилазима Београду);²²

¹⁷ Иван Стефановић Срба, секретар повереништва КПЈ за подунавски срез; Милосав Влајић, вршилац дужности команданта 1. шумадијског одреда.

¹⁸ »орђе Јовановић.

¹⁹ Вождарка Дамњановић.

²⁰ Зборник, том I, књ. 5, док. бр. 45.

²¹ Од 2. маја 1943. штаб одреда су сачињавали: командант Лука Спасојевић Драган, политички комесар Родољуб Станић Трамвајац, начелник штаба Илија Јовановић Лала; командир Рудничке чете Михаило Ивковић Бели, а командант Качерске чете Живорад Симић Вивац.

²² Командант 1. чете био је Голубан Пауновић Жива (Тоса) — погинуо је 20. маја 1943, у Вранићу; после његове по-

— Ваљевски²³ (у колубарском и качерском срезу, са повременим упадима у ваљевски округ);

— Чачански (у таковском срезу и у срезовима чачанског округа; он се пред јачим непријатељским снагама повлачио у централну Шумадију и поново се враћао на свој терен).²⁴

На Букуљи су, као што је већ речено, одредима одређени задаци и правци будућих дејстава, с тим што је штабовима остављена широка иницијатива за конкретне акције. Поред осталих задатака, 1. шумадијском одреду наређено је да дејства прошири на гружански и лепенички срез.

*

Одреди су у мају и јуну, када су настали повољнији услови, извели више већих акција.

Ваљевски одред и Качерска чета 1. шумадијског одреда два пута су напали Лазаревац (14. и 19/20. маја),

гибије команду је преузео Иван Захред (Мића Словенац); он је погинуо 3. јуна 1943, на Тресији, а после њега је четом командовао Душан Поповић Вуја (Азањац); политички комесар чете била је Олга Врабич Нада. Командир 2. чете био је Милан Живковић Ујак, а политички комесар Лазар Љубоја Миле.

²³ Штаб Ваљевског одреда сачињавали су: командант Милош Дудић Сувоборац, политички комесар Андра Савчић, заменик политичког комесара Миле Милатовић; командир Сувоборске чете био је Михаило Гавриловић Миша, а командир Подгорске чете Душан Репач (Пера Књижар).

²⁴ Одлуком Окружног комитета Чачка, 17.10.1942. расформиран је Чачански одред, али су групе његових бораца наставиле дејства. Одред је обновљен на Јелици, 18.2.1943; у њему је било 25 бораца. Непријатељ је 27. фебруара, у селу Вапи, похватио чланове чачанског Окружног комитета. сем једног, и стрељао их у априлу, у логору на Бањици. Кад су они ухваћени, заплењена је партијска техника и архива па је Окружни комитет, практично, био ликвидиран.

Чачански одред је опкољен 5.3.1943, у селу Остри; у борби са четницима и СДС погинуло је 14, а рањена су 3 борца. Командант одреда био је Раденко Мандић, а политички комесар Радован Јовановић Васо.

У марту 1943. обновљен је рад Окружног комитета Чачка, када је за секретара дошао Милош Минић.

затим 16. маја железничку станицу Латковић, а 25/26. маја запалили су општину у Клоки.

Рудничка чета је из заседе, 5. маја, у Боеути, убила 8 припадника СДС; 11. маја је запалила општину у Страгарима, а 23. маја, изненадним нападом у Влакчи, разбила је један батаљон четничке Опленачке бригаде, запленила му архиву и одржала политички збор са сељацима.

Ваљевски одред и Качерска чета су 26. и 27. маја, у Великом Шењу и Црнућима, разбили јачу групу СДС и 2. грузанску четничку бригаду.

Први шумадијски одред разбио је 6. јуна четнике у Брајковцу. У борби је тешко рањен командант одреда Лука Спасојевић, па је убрзо подлегао ранама.

Космајски одред дејствовао је по четама.

Прва чета је 12. маја поставила заседу између села Дражња и Шепшина и убила 3 немачка војника. На цести Београд—Крагујевац 15. маја је запалила немачки камион, а сутрадан је порушила скретницу на железничкој станици Ресник. Код Раље је уништила један немачки аутомобил. У борби са четницима у Вранићу, 20. маја, убила је 3 четника и ранила Спасоја Дрењанина Зека, команданта посавских четника, али је изгубила и свог командира Голубана Пауновића. У борби на Тресији, 3. јуна, убијено је 18 припадника СДС, а више њих рањено. У тој борби погинуо је и други командир 1. чете, Иван Захред, а рањена су два борца.

Друга чета је 13/14. маја порушила четири скретнице и залалила железничку станицу Кусадак, због чега је саобраћај на прузи Београд—Ниш био прекинут 13 часова. Чета је 23. маја напала и запалила железничку станицу Водањ, запленила 80 литара петролеја и поделила га сељацима. У Азањи је 30. маја водила борбу са Немцима и СДС. Непријатељ је имао око 20 мртвих и 11 рањених. Ноћу 10/11. јуна, запаљена је железничка станица Радинач, поред самог Смедерева, а 19/20. јуна железничка станица Умчари.

У зору 20. јуна, Ваљевски одред и Рудничка чета 1. шумадијског одреда (75 бораца) кретали су се правцем Блазнава—Паљевине—пл. Рудник. Том приликом су приметили четничку колону која се од Шаторње

такође кретала ка Паљевинама. Ваљевски одред је први избио на Паљевине и посео положаје за борбу. Четници су из покрета прешли у напад. Развила се борба која је трајала око пет часова. Одбијено је више четничких јуриша и избачено из строја око 114 четника. Одред и Рудничка чета повукли су се у правцу Црнућа.

На Паљевине су нападали четници капетана Живана Лазовића, једна четничка бригада која је учествовала у борби на Неретви, за време четврте непријатељске офанзиве, и један одред СДС — укупно око 700—800 људи.

Из Ваљевског одреда погинули су пушкомитраљезац Матић и политички комесар 2. чете Кирче.²⁵ Рањени су командир 1. чете Душан Репац и заменик командира 2. чете Реља Полић. Група бораца, са замеником политичког комесара чете, Томом Бреуљем, пет дана је носила по планини Руднику рањеног командира чете, тражећи земунце за рањенике у Манојловцима, за које није тачно знала где се налазе. Кад је сместила командира у болницу, група је продужила ка Букуљи, где је стигла 29. јуна ујутро. Са 1. батаљоном НОВ Србије састала се тек 2. јула, у Трбушници.

Акције изведене у мају и јуну 1943. показале су да Шумадија одлучније ступа у борбу за ослобођење и да се непријатељ у њој из дана у дан осећа несигурније. По његовим властитим подацима, он је у Шумадији, у првој половини 1943. године, претрпео ове губитке: убијен је 301 војник и официр, рањено је 98, а заробљено 92. Осим тога, спаљене су општинске зграде и архиве у 92 места, демолирано је или спаљено 20 железничких станица, а на 32 места су искидане железничке пруге.²⁶

²⁵ Матић (Керамичар), из Београда, у одред је ступио 15.7.1942, име непознато.

Кирче, рођен у Тресончету код Тетова, трговачки помоћник, у одред ступио 14.9.1942. (остали подаци непознати).

²⁶ Петар Вишњић, „Развој НОБ у Шумадији у првој половини 1943. године“ ВИГ, бр. 1/57, стр. 49.

СТАЊЕ У ОРГАНИЗАЦИЈИ КПЈ

Руководећа и кохезиона снага народноослободилачког покрета у Шумадији била је искључиво КПЈ, односно њене организације на тој територији. Под њеним руководством развијала се олужана борба против окупатора, стварани су одреди и родољубиве, антифашистичке организације, које су мобилисале људство за НОБ и у разним видовима водиле борбу против окупатора и домаћих издајника.

Основне политичке и војне смернице борбе у Шумадији одређивао је Покрајиски комитет, а остваривале су их организације у окрузима, срезовима, рејонима, насељима и НОП одредима. За њихову реализацију у окрузима били су одговорни окружни комитети КПЈ (ОК КПЈ) Крагујевца и Младеновца и Месни комитет КПЈ Београда, који је имао посебан статус. Њихова сарадња са суседним окружним комитетима Чачка, Ваљева и Пожаревца била је стална и непосредна. У срезовима и рејонима постојали су срески и рејонски комитети, односно руководства, а по селима, мањим насељима и у фабрикама партијске ћелије или појединци на партијској вези. У политичком раду партијско-политичка руководства и чланови КПЈ ослањали су се на широке, патриотски расположене масе, на раднике, сиромашно и средње сељаштво, родољубиву интелигенцију, на масовне антифашистичке организације, а касније и на органе народне власти.

Половином 1943. године партијска организација у Шумадији није била бројно велика, али је, због свог политичког курса и безкомпромисне борбе за ослобођење, била изванредно утицајна политичка снага. Ци-

љеви и идеје за које се борила били су израз тежњи и хтења народа, који је и био спреман да ее за њих бори.

У сталној борби са непријатељем гинули су, у великом броју, чланови Партије и СКОЈ-а и други политички радници на терену. Само у пролећној непријатељској ољанзиви погинуло је 10 партијско-политичких радника из Окружног комитета Крагујевца.

ПАРТИЈСКА ОРГАНИЗАЦИЈА У КРАГУЈЕВАЧКОМ ОКРУГУ

Организацијом КПЈ у крагујевачком округу (качерски, орашачки, опленачки, лепенички, крагујевачки, лазаревачки и грузански срез) и у 1. шумадијском НОП одреду руководио је Окружни комитет Крагујевца.²⁷ Имао је седам чланова: Душан Петровић Шане (Павле), секретар, Милован Милосављевић, Милка Милић, Радован Грујић, Мирослав Јовановић Мима, Милић Радовановић, а од јуна месеца и Слободан Крстић Уча. Стање у срезовима је било следеће.

У качерском срезу чланови среског партијског руководства су били: Љубивоје Гајић Ђока, Јовиша Радојевић и „Раде“.²⁸ У срезу је било 6 чланова и 3 кандидата за члана КПЈ; од тога по један члан КПЈ у Белоновици, Липљу и Драгољу.

У пролећној непријатељској офанзиви погинуо је Јовиша Радојевић, број чланова и кандидата за чланове КПЈ емањо се за шест људи, а од десет народноослободилачких одбора девет је разбијено.

²⁷ До априла 1943. носио је назив Окружни комитет КПЈ Аранђеловца.

²⁸ Љубивоје Гајић, народни херој, погинуо је у борби са СДС 21. фебруара 1944, у М. Пожаревцу, као председник окружног НОО Младеновац. „Раде“ је дошао у среско руководство почетком 1943, из Ваљевског одреда. Погинуо је јула 1943, у Шутцима. Рођен је 1916. године у Великом Граду, код Глине, а у 1. шумадијски одред ступио је августа 1942.

У августу 1943. руководство је подигнуто у ранг комитета, који су сачињавали Слободан Станишић, Милан Суцуковић и Ђорђе Васић (Јова Кицош).

У орашачком срезу чланови среског повереништва били су: Слободан Минић, Душан Радоњић и Михаило Симовић Дача. Постојало је 5 партијских ћелија са 24 члана и 12 кандидата за чланове КПЈ. Ћелије су постојале у Орашцу (4 члана), Бањи (5 чланова) и Јеловику. У Шаторњи, Трешњевици и другим селима били су по један или два члана КПЈ или кандидата. У срезу је радило 11 народноослободилачких одбора (Брезовац, Гараши, Јеловик, Бања, Орашац и др. и два одбора АФЖ. У офанзиви су погинули Михаило Симовић и Мира Симић; у Јеловику је нестала партијска ћелија због тога што су два члана напустила село; број чланова КПЈ и кандидата смањен је за по 12, а растурина су седам народноослободилачких одбора и оба одбора АФЖ.

У опленачком срееком руководству били су Трифун Петровић Макса, Миодраг Вуковић (Миле Сељак) и Обрад Радивојевић Радивоје. У срезу је било 13 чланова и 4 кандидата за чланове КПЈ. Ћелије су постојале у Белосавцима (4 члана) и Крћевцу (3 члана и 1 кандидат). У Клоки је био 1 члан КПЈ, у Жабарима 2, у Светлићу само 1 кандидат, и у другим селима, на појединачној вези, још 3 члана и 2 кандидата. У срезу је радило осам НОО. У офанзиви су погинули Трифун Петровић и Обрад Радивојевић; бројно стање организације смањено је за једног члана и једног кандидата, а растурина су сви народноослободилачки одбори.

У лепеничком срезу постојао је само срески партијски руководилац, Мирослав Јовановић, са 6 чланова и 1 кандидатом за члана КПЈ, а радила су 3 НОО.

У крагујевачком срезу и Крагујевцу постојала су 4 члаца и 2 кандидата за члана КПЈ. Ћелија КПЈ постојала је у Чумићу, а у Крагујевцу, Десимировцу и Церовцу чланови и кандидати за чланове КПЈ били су на појединачној вези.

Лазаревачко среско руководство сачињавали су Ракила Катаров Вука, Драгутин Караклајић (Дуле Музикант) и Слободан Дамљановић Цане. У срезу је постојало 6 ћелија, са 46 чланова и 20 кандидата за члана КПЈ. Ћелије су постојале у Даросави (6 чланова), Венчанима (4 члана), Рудовцима (4 члана), Барошевцу

(4 члана), Вреоцима (4 члана) и Шопићу (3 члана). У Трбушници је постојао партијски актив, а у Јунковцу и другим местима по 1—2 члана КПЈ на појединачним везама. Кандидата за чланове КПЈ било је у Барзиловици и Дудовици по 2, а у Цветовцу и другим насељима по један. У срезу је радило 14 НОО. За време офанзиве погинули су Ракила Котаров и Слободан Дамљановић, у 1. шумадијски одред отишла су 2 члана КПЈ, а организација је умањена за 13 чланова, 15 кандидата за чланове КПЈ; у исто време, НОО су престали да раде.

Гружански срез је имао једну партијску ћелију и 6 чланова КПЈ.

У 1. шумадијском одреду била су 22 члана и 3 кандидата за члана КПЈ, и то: у Рудничкој чети 3 члана и 2 кандидата, у Качерској 5 чланова, и Орашачкој 5 чланова и 1 кандидат, у Колубарској 4 члана, и у штабу и помоћном делу штаба 5 чланова КПЈ. Одред је имао 6 чланова и 3 кандидата за чланове КПЈ више него гое непријатељске офанзиве.

На територији Окружног комитета Крагујевца било је укупно око 120 чланова, 50 кандидата за чланове КПЈ и преко 20 ћелија.

У марту 1943. године формиран је Окружни комитет СКОЈ-а, у који су ушли Милић Радовановић Младен, секретар, Ивица Девчић (Воја Обалац), Живомир Несторовић и Обрад Радивојевић. Од марта до јуна део чланова овог комитета је изгинуо, а други су пошли на нове дужности, па је Окружни комитет Крагујевца, на састанку 17. и 18. јуна, одлучио да изнова формира Окружни комитет СКОЈ-а од 3 члана.

ПАРТИЈСКА ОРГАНИЗАЦИЈА У МЛАДЕНОВАЧКОМ ОКРУГУ²⁹

Партијском организацијом у округу Младеновац (младеновачки, подунавски, јасенички, орашки, посавски, грочански, врачарски и космајски срез) и у Ко-

²⁹ Подаци су из априла 1943. године; објављени су у монографији „Централна Србија у НОБ“, стр. 454. Извештај о стању организације у јуну 1943. није пронађен.

смајском одреду руководило је окружно партијско повереништво, а од августа 1943. Окружни комитет КПЈ Младеновац. У повереништву су били: Јуре Сарић, секретар, Дража Марковић, Божидарка Дамљановић Кика и Радомир Миленић Рус. У мају 1943. Сарић је искључен из повереништва, за секретара је изабран Дража Марковић, а у повереништво су кооптирани Мирко Пандуровић Лаза, Јерко Михаиловић Ера и Бора Дреновац. Стање организација у срезовима овако је изгледало:

У младеновачком среском партијском руководству били су Љубомир Чикић Космајац, Божидар Дамљановић, Душан Ђурђевић Цуца и Живота Ивановић Цебек. У срезу је било 7 ћелија, са 27 чланова КПЈ, а 6 чланова и 14 кандидата за чланове КПЈ држани су на појединачној вези. Радили су 9 НОО и 2 одбора АФЖ.

Подунавско среско руководство сачињавали су Иван Стефановић Срба, Мома Стефановић Јанко, Павле Лукић и Милоје Павковић Чича. У срезу су биле 3 ћелије са 12. чланова и 19 кандидата за чланове КПЈ, а радило је 7 НОО.

У јасеничком среском руководству били су Милорад Симић Жарко и Олга Милошевић Мина, и још један члан чије име није утврђено. Постојала је само једна ћелија, са 3 члана, а радило је 8 НОО.

У орашком среском руководству били су Јован Јанићијевић Ранко, Петар Јока Бановац и један члан чије име није утврђено. У срезу је било свега 4 члана КПЈ.

У посавском среском руководству били су Миодраг Вуковић, Миленија Ивановић и Дуја Дамјановић. Постојала је једна ћелија, а радило је 6 НОО.

Грочанско среско руководство је имало три члана: Светомира Костадиновића Станка, Живановића (име неутврђено) и једног члана којему се не зна ни име ни презиме. У срезу је било 5 чланова и 4 кандидата за чланове КПЈ, а радило је и 5 НОО.

У врачарском срезу су била 3 члана КПЈ.

Космајско среско руководство су сачињавали Љубомир Ивковић Шуца, Љуба Живановић Брка, Витомир

Илић Шиптар и Милорад Ивковић. У 3 хелије било је 9 члавова и 11 кандидата за чланове КПЈ, а радило је 6 НОО и 10 одбора АФЖ.

На подручју Окружног комитета Младеновца партијске хелије су постојале у Ковачевцу, Границама, Младеновцу, Америћу, В. Иванчи, Међулужју, насељу Младеновац, радионици „Смедерево“, Биновцу, Дучини, Брестовику, Поповићу, Дубони, Поповцу и Баћевцу. У многим селима радили су по 1 до 2 члана КПЈ или кандидата за члана КПЈ.

Средином јуна било је око 18 хелија, са близу 100 чланова и око 50 кандидата за чланове КПЈ.

Јуна 1943. формиран је Окружни комитет СКОЈ-а, у који су ушли Бора Дреновац, секретар, Душан Ђорђевић, Милорад Симић, Олга Милошевић и Радомир Николић. У окрузима Крагујевац и Младеновац било је око 100 актива СКОЈ-а, са око 300 чланова.

Партијска и скојевска организација, НОО, организација АФЖ и велики број симпатизера и родољуба развијали су непосредну политичку активност у народу окупљајући га око платформе НОБ. То је омогућавало широку мобилизацију нових бораца и јачање партизанских одреда.

У јуну 1943. на подручју Окружног комитета Чачка било је свега 20 чланова КПЈ и среска партијска руководства у таковском, трнавском и љубићком срезу. Организација се оловрљала после полицијске провале у фебруару 1943.

Партијска организација Београда претрпела је велике губитке у тешким провалама од почетка 1943. године. Секретар месног комитета, Јанко Лисјак Пушка, ухапшен је 16. јануара. Сутрадан је, у борби са полицијом на улици, погинуо Мирко Томић Селјак. У фебруару је погинуо Станислав Сремчевић Црни, који је дошао да обнови рад партијске организације. Велики број чланова КПЈ и партијских руководиоца ухапшен је и ликвидиран, па се у пролеће и лето интензивно радило на обнови партијске организације.

Мада је била малобројна и изложена сталним ударима непријатеља, организација КПЈ је врло активно

радила, у граду и на селу, на мобилизацији људства за НОП. У томе су се још ангажовали организација СКОЈ-а, антифашистичке организације и народноослободилачки одбори. Одреди су у ту сврху користили приредбе и уопште културно-просветни рад у селима.

Основни програмски циљеви око којих је КПЈ мобилисала масе били су:

— борба за ослобођење земље од окупатора и домаћих издајника, за заштиту народа од њиховог терора и злочина, и за стварање бољег, праведног и слободног друштва;

— осуда издаје народа, као најтежег злочина; жигосање и раскринкавање издајника и народних непријатеља;

— борба против братоубилачког рата, за братство и јединство и ослобођење свих народа Југославије у заједничкој борби. Остварујући програмске задатке, партијска руководства и организације су популарисали успехе НОБ-а и савезника у Антифашистичкој коалицији. Истакнути циљеви били су израз животних интереса и тежњи народа, па их је он тим лакше прихватио

Покрајиеки комитет и окружни комитети издавали су прогласе поводом празника (1. мај, 7. новембар и др.), важнијих политичких догађаја (успех на фронтима, злочин окупатора и сл.) и у другим приликама, погодним за објашњавање платформе НОБ-а, раскринкавање непријатеља и мобилизацију маса.

Покрајински комитет је преко окружница, достављених окружним комитетима, објашњавао политичку ситуацију и стање у самој Шумадији на фронтима да би, у вези стим, указао на текуће и далекосежније задатке (укупно је, издато пет окружница). Осим тога, преко листа „Глас“ и другом писаном речју објашњавани су циљеви НОБ-а и демаскирани окупатор и домаћи издајници. У ствари, народ је на тај начин објективно информисан о текућим догађајима у земљи и свету и то је било једно од најјачих средстава борбе против непријатељске пропаганде и важна форма политичког деловања.

Политички зборови и конференције и, у ширем смислу, усмена агитација и пропаганда политичких активиста НОП-а масовно су примењиване, тако да су резултати били изванредни током целог рата, а у 1942. години то је био скоро једини начин политичке активности.

На резултатима таквог политичког рада заснива се и оцена Покрајинског комитета, дата крајем јуна 1943, да Партија има утицај на 80 до 90 одсто становништва у Шумадији.

Чињени су и покушаји да се развије политичка активност и у непријатељским редовима. Окружни комитет Крагујевца је издао 1. марта летак којим се бугарски војници позивају да откажу послушност немачком окупатору и да сарађују са НОП-ом Србије.

„Ваши властодршци — пише у летку — довели су вас у нашу земљу да помогнете немачким окупаторима да за рачун највећих непријатеља Словенства — немачких фашистичких варвара, тлачите српски народ, братски вам народ по крви. Срби и Бугари су по свом пореклу браћа. ВЈГ то братство не смеће да кварите служећи Немцима, који су и ваши и наши непријатељи! Ви видите ужас и зверства која су они починили у нашој земљи, видите море гробова по Крагујевцу и околини, видите попаљена села и порушене домове наше... С пушком у руци против нашег народа, примате на себе један део одговорности за злодела која је окупатор учинио нашем народу... Крајње је време да откажете послушност вашем цару — НЕМЦУ! Крајње је време да престанете са службом немачким фашистима и њиховим слугама, да напустите фронт мрака и злочина и пљачке и да приђете фронту слободе и братства!

Напуштајте редове окупаторске војске и прелазите на страну партизанских бораца! Кујте кроз борбу против фашизма братство са српским народом и нашом моћном савезницом Совјетском Русијом”³⁰

³⁰ Институт за историју радничког покрета Србије, стари бр. 2420. Леци су растурани у свим бугарским гарнизонима на подручју крагујевачког округа, а успостављена је веза само са једним бугарским официром, који је био члан бугарске Комунистичке партије. „Централна Србија у НОБ”, стр. 417.

НЕПРИЈАТЕЉСКЕ СНАГЕ У ШУМАДИЈИ И СУСЕДНИМ ПОДРУЧЈИМА

У Шумадији су се бројно стање и распоред окупаторских и квислиншких јединица мењали, зависно од степена угрожености у појединим периодима овог подручја, које је, за немачку политику, привреду и оружане снаге, имало прворазредни значај. Распоред јединица био је подређен немачким политичким и оперативним потребама. Због релативно добрих комуникација и краткоће правца, те јединице су могле брзо да пренесу борбена дејства на суседна подручја, и обратно. Та чињеница мора се имати у виду при разматрању њихове бројности и распореда.

Од око 120.000 непријатељских војника, стационарних половином 1943. године у Србији, у Шумадији је било око 32.000, а у њеним суседним подручјима око 44.000.³¹

НЕМАЧКЕ СНАГЕ

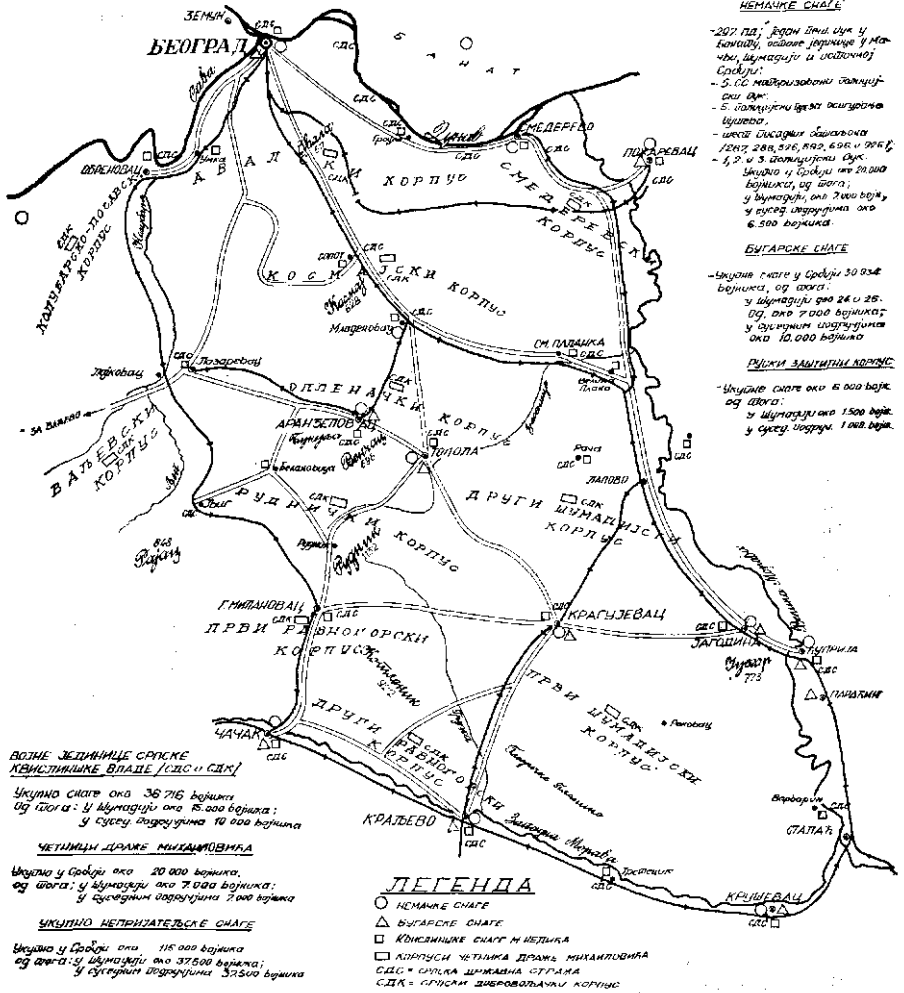
Половином 1943. године, када је почело формирање оперативних јединица, у Шумадији и околним подручјима била је стационарана 297. дивизија³², састава три

³¹ У укупан број непријатељских војника у Србији урачунат је и огроман апарат полиције, специјалне полиције и других војних и полувојних организација које су се бориле против НОП-а. Нису рачунате непријатељске јединице које су се у њој задржавале у пролазу, краће време.

³² У то време, „у Србији, под командом војног команданта Србије, налазили су се: 5. СС моторизовани полицијски пук, 1, 2. и 3. немачки полицијски добровољачки пук, 666. моторизовани немачки батаљон пољске жандармерије, пет

РАСПОРЕД НЕПРИЈАТЕЉСКИХ СН АГА

у Шумадији у другој половини 1943. године

пешадијска пука (522, 523. и 524), артиљеријски пук и приштапске јединице. Доведена из Француске, она је до краја јуна сменила 104. ловачку дивизију, која је пребачена у Грчку.³³ Један пешадијски пук био јој је распоређен у Банату, а два пука у Мачви, Београду и источној Србији.

У западној Србији стални немачки гарнизони (са по 2.000—3.000 војника) били су Шабац, Лозница, Ваљево и Ужице. Остали гарнизони су били Београд, Смедерево, Пожаревац, Младеновац, Топола, Крагујевац, Краљево, Крушевац и Чачак.

Од укупних немачких снага у Србији, јачине око 20.000 војника, у Шумадији је било стационирано око 7.000, у суседним подручјима око 6.500, а изван њих још око 6.500 војника.

С обзиром на границе окупиране Србије и величину бугарске окупационе зоне, лако је заључити да су главне немачке окупационе снаге у Србији биле стациониране у Шумадији и суседним подручјима.³⁴

ландесшицен-батаљона, 5. немачки полицијски пук за осигурање комуникација, 1. бугарски окупациони корпус (22, 24, 25. и 27. дивизија), Руски заштитни корпус (пет слабијих пукова), Недићев Српски добровољачки корпус од пет малобројних пукова и Недићева Српска државна (пољска, градска и гранична) стража" („Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945", Војноисторијски институт, књига прва, 1963, Београд, стр. 534).

³³ Марта 1943. године, 704. пешадијска дивизија преименована је у 104. ловачку дивизију; делом снага учествовала је у петој непријатељској офанзиви. Почетком 1943. из Србије је пребачена у Хрватску и Босну 7. СС „Принц Еуген" дивизија.

³⁴ Детаљан распоред немачких снага изгледа овако: од око 6.500 војника 297. дивизије, 2.000 се налазило у Шумадији, 2.500 на суседном подручју, а 2.000 у Банату; од снага 5. СС-моторизованог полицијског пука (око 2.000 војника) стационираног у Тополи, Крагујевцу и Крушевцу, три четвртине (1.500 војника) било је у Шумадији, а око 500 на суседном подручју; 5. немачки полицијски пук за осигурање комуникација имао је око 2.000 војника; од око 6.000 војника, колико их је било у шест ландесшицен-посадних батаљона (287, 288, 526, 592. и 926), у Шумадији је било 2.000, а у суседном подручју 2.000; из 696. моторизованог немачког батаљона пољске жандармерије, јачине око 600 жандарма, 200 је било у Шумадији, а 200 на суседним подручјима; од 6.000 војника 1, 2. и 3. немачког полицијског пука, у Шумадији је било 2.000, у

Поред сталних немачких јединица, кроз Шумадију и суседна подручја повремено су пролазиле, задржавајући се краће време, 7. СС „Принц Еуген“, 1. брдска, 181. пешадијска, 100. ловачка и 717. дивизија.

БУГАРСКЕ ОКУПАЦИОНЕ СНАГЕ

Први бугарски окупациони корпус окупирао је 25. априла 1941. године јушисточни део Србије (нишки, пиротски, врањски и део гњиланског среза). Окупиране делове је Бугарска касније анектирала. Бугарска окупациона зона је више пута проширивана, тако да је њен 1. окупациони корпус, од 5. јануара 1942, био распоређен у пет округа јужне и источне Србије (Ниш, Леековац, Крушевац, Зајечар и Врање). У једном саопштењу немачке врховне команде Недићевој влади о томе се каже:

„Немачки војници морају бити употребљени на другом фронту. Зато је влада Рајха присиљена да задатак осигурања у једном делу Србије повери другим поузданим снагама, бугарским трупима“.

Од 1. јануара 1943. године 9. бугарска дивизија је, због одласка 717. и 7. СС „Принц Еуген“ дивизије из западне Србије у Восну и Хрватску, ради борбе против снага НОВ у четвртој непријатељској офанзиви, проширила окупациону зону до Дрине. У марту и априлу њу је заменила 24. дивизија. У јулу 1943, у источну Србију, тј. у бугарску окупациону зону, доведена је 25. бугарска дивизија. У делу Шумадије и суседним подручјима окупациону власт су половином 1943. године преузеле бугарске 24. и 25. дивизија. Њени већи гарнизони били су: Крагујевац, Аранђеловац, Краљево, Параћин, Ћуприја, Јагодина, Чачак, Ужице, Вардиште и Бајина Башта.

Бугарске окупационе јединице имале су иста права као и немачке. Истицале су се терором, свирепошћу

суседним подручјима такође 2.000; на крају, из две стражарске чете, јачине око 400 војника, 200 војника је било на територији Шумадије.

Л

и злочинима, у којима су често превазилазиле своје господаре.

Укупне бугарске окупационе снаге у Србији бројале су око 30.000 војника, од којих у Шумадији око 7.000, и на суседним подручјима око 10.000.³⁵

У вези с правима и овлашћењима бугарских окупационих трупа, немачки командант Крагујевца издао је 10 јануара 1942. наредбу, која је јавно истакнута. Она гласи:

„Срби, покушај комунистичког устанка прошле године био је узрок појачању окупационих трупа. Могућност нереда ове године чини потребним да то појачање и даље остане. У источном делу Србије доћи ће као појачање не немачка, већ бугарска војска, која је потчињена немачком војном заповеднику у Србији. Делатност немачке војске ограничиће се на административне послове. Такође, Крагујевац и његова околина биће запоседнути од стране бугарске војске.

У вези с тим, опомиње се сваки да не шири никакве лажне вести, као напр. вест о немачкој тобожњој новој рацији измишљају намерно букачи да би унели немир у становништво.

Бугари долазе у земљу као савезници немачке војске. Зато има бугарски војник исто тако да се поштује као и немачки. Свако нелојално држање према бугарској војсци биће кажњено као испад уперен против немачке војне силе.

То ће бити даље задатак сваког појединог Србина да са своје стране допринесе томе да се и даље одрже добри односи између становништва и окупаторских трупа".³⁶

³⁵ У саставу 1. бугарског окупационог корпуса 1. јануара 1942. биле су ове дивизије: 17. (Прокупље), 21. (Ниш) и 6. (Ђурија). У јулу је извршена замена 17. дивизије са 7, а 6. са 9; 21. дивизија није замењивана. У марту и априлу 1943. дивизије су поново замењене: 7. са 27, 21. са 22, а 9. са 24. дивизијом. Јула исте године, у источну Србију доведена је 25. дивизија. Крајем 1943, у састав корпуса ушла је и 29. дивизија. Остале јединице корпуса биле су: 1. коњичка бригада, две граничне бригаде и друге помоћне јединице. Штаб корпуса налазио се, до септембра 1944, у Нишкој бањи. По Венцеславу Глишићу, бугарски окупациони корпус је јуна 1943. године имао 30.934 војника.

³⁶ Архив ВИИ, к. 27, бр. 11/6.

РУСКИ ЗАШТИТНИ КОРПУС (РЗК)

Руски заштитни корпус је квислиншка војна формација, коју је сачињавало око 4.000 белогардејаца из Југославије и око 2.000 из Бугарске.³⁷ Командни састав сачињавали су белогардијски царски официри. Према одлуци немачке Врховне команде, ушао је у састав Вермахта и био је потчињен немачком заповеднику Србије. Ангажован је за обезбеђење комуникација и рудника и за борбу против НОВ и ПОЈ.

Од око 6.000 његових војника у Шумадији се налазило око 1.500, а на суседним подручјима око 1.000.³⁸

ЈЕДИНИЦЕ КВИСЛИНШКЕ ВЛАДЕ СРБИЈЕ

Војне јединице квислиншке владе Србије биле су: Српска државна стража (СДС), Српски добровољачки корпус (СДК) и четници Косте Миловановића Пећанца. Војно одељење владе било је потчињено председнику

³⁷ Од 26.000 белогардејаца, колико их је 1941. године било у Југославији, 12.000 је одмах обукло немачке униформе и ушло у састав окупационих снага Србије. За време окупације то су биле најкрволочније окупационе јединице. Око 400 их је проглашено за ратне злочинце. Осим у РЗК, служили су у усташкој легији, италијанском експедиционом корпусу, бугарским „кознама" и другим квислиншким формацијама. Први одреди РЗК формиран су септембра 1941. у Београду. Почетком 1942. имао је два пука, са 3.000 војника, почетком 1943. већ 4, а нешто касније 5 пукова. Формација пука састојала се од 3 батаљона, батерије топова и приштапске јединице. Батаљони су имали по 3 чете, свака по 170 војника, са 16 пушкоритраљеза, 2 митраљеза и 4 минобацача.

Руски заштитни корпус је водио борбе против 2. и 5. дивизије и против 12. и 14. корпуса НОВЈ, као и против 57. армије Црвене армије. У Србији је разбијен октобра 1944. године. Дефинитивно је уништен априла 1945. око Славонског Брода.

³⁸ Половином 1943. године, снаге РЗК овако су биле дислоциране: штаб корпуса, 4. пук и резервни батаљон — у Београду; 1. пук у Лозници и Крупњу, са две чете у долини Ибра; 2. пук у Пожаревцу, Неготину, Петровцу, Бору и Мајданпеку; 5. пук у долини Ибра и у рејону Вишеград — Бања Ковиљача; четири чете шуцполиције у Београду, Шапцу, Ваљеву и Краљеву.

влада, Милану Недићу, а делило се на СДС, СДК и четнички Главни штаб.³⁹

Комесарска влада окупиране Србије обновила је жандармерију у мају, а у септембру 1941. године формирана су два владина (недићева) добровољачка одреда. Од њих је 3. марта 1942. године формирана Српска државна стража. Она је тада имала организован систем жандармеријских станица и средњих и окружних одреда, око 17.000 војника. 1943. године, укупно њено бројно стање по селима, са помоћним елужбама и полувојним наоружаним одредима (милиције, страже, шумари и сл.) износило је 36.716 официра, подофицира и стражара (жандарма). Стража се делила на градску (полицију), пољску (жандармерију) и граничну државну стражу.

Градска државна стража (полиција) служила је у Београду и градовима Србије. Формирана је у градске и кварталске одреде и станична одељења, од по 20 до 30 војника.

Пољска државна стража (жандармерија) служила је изван градова. Формирана је у окружне и средње одреде (на подручју округа, односно среза) и у станична одељења.

Гранична државна стража била је организована у окружне и средње одреде, водове, станична одељења и одељке, а вршила је граничну службу.

У СДС повремено су улазили и остали наоружани органи квислиншке владе. У њој су служили жандарми и полицајци са целе територије Југославије, који су 1941. године избегли у Србију, а од осталих углавном четници Косте Пећанца.⁴⁰

Први српски добровољачки одреди формиран су септембра 1941. године од ђака добровољаца, члавова

³⁹ Командант СДС био је генерал Боривоје Јонић, брат Велибора Јонића, министра просвете и вера у Недићевој влади, а командант СДС инжењеријски пуковник Мушички.

Командант четничког Главног штаба био је Коста Миловановић Пећанац.

⁴⁰ Почетком 1944. године, СДС је оперативно стављена под команду Драже Михаиловића, који је од ње формирао Српски ударни корпус (СУК), прво са две, а затим са три дивизије. Тај су корпус разбиле јединице НОВЈ у новембру 1944. године.

профашистичких организација „Збор" и „Бели орлови" и упућени у напад на слободну територију. До децембра је формирано 12 одреда сваки јачине ло 300 војника, укупно око 3.600 војника. Намењени су да буду ударна снага Недићеве владе против НОП одреда. Немци су у њих имали највеће поверење па су их најбоље наоружали и опремили.

Јануара 1943. године командант групе армија „Е", генерал А. Лер наредио је да се од њих формира Српски добровољачки корпус (СДК), што је одмах учињено. СДК је имао: 4 добровољачка и 1 четнички јуришни батаљон, батаљон борних кола, ескадрон коњице и 6 авиона, са укупно око 10.000 војника у априлу 1943. године.

Батаљон СДК имао је 700—800 војника. Попуњаван је добровољцима који су се писмено обавезивали најмање на шестомесечну службу. Највише је међу њима било сељака, најмање радника. Немци су у СДК имали веће поверење него у друге квислиншке јединице. Кад су у другој половини 1942. године разоружани четници Косте Пећанца и легализовани четници Драже Михаиловића, почело је у СДК формирање четничког батаљона. До јула 1943. формиране су две чете, које су попуњене расписом преко општина.

На командним положајима у СДК били су, углавном, официри, чланови фашистичке организације „Збор".⁴¹

Четничке јединице Косте Миловановића Пећанца расформиране су у другој половини 1942. године. Део тих јединица ушао је у састав СДС, а део се прикључио Дражи Михаиловићу. Пећанац је свој „Горски

⁴¹ СДК је преформиран новембра 1943. у пет пукова, а 22. јуна 1944. формиран је и 2. гвоздени пук — укупно око 10.000 војника. Српски добровољачки одреди били су формално потчињени влади Милана Недића, а СДК, јануара 1943, потчињен је начелнику штаба немачког војног заповедника Србије.

Униформа СДК била је униформа бивше југословенске војске. На шајкачама се носио српски грб, иницијали „П II" и српска тробојка.

Осмог октобра 1944, СДК је напустио Београд и повукао се преко Срема и Хрватске у Словенију, где су га у мају 1945. разбиле јединице ЈА.

штаб", са 200—300 четника, сместио на планини Соколици, код Куршумлије, одакле је водио борбу против НОП-а. Са војним одељењем Недићеве владе одржавао је „сбинансијско-административне везе". Наредне 1943. године пребацио се у Сокобању, где је маја 1944. године убијен, по наређењу команданта Делиградског корпуса четника Драже Михаиловића.

Војно одељење српске квислиншке владе руководило је операцијама против партизанских одреда у Србији преко свог оперативног штаба. Поред оперативног штаба, војно одељење је имало персонални и материјални одсек. СДК имао је посебан „оперативни штаб", који је руководио борбеним дејствима корпуса.

Војне јединице квислиншке владе биле су помоћне окупаторске трупе. Око 15.000 припадника СДС, СДК, полиције и помоћних снага налазило се у Шумадији, 10.000 на суседним, а око 20.000 на осталим подручјима Србије.

ЧЕТНИЦИ ДРАЖЕ МИХАИЛОВИЋА

После окупације земље, група официра бивше југословенске војске, са пуковником Драгољубом-Дражом Михаиловићем, која је избегла заробљавање, илегално се окупила на Равној Гори, у западној Србији. Она је сачињавала језгро касније организације четника Драже Михаиловића, названих равногорцима. Око себе је окупила монархисте, бивше политичаре и представнике прво српске, а касније и остале југословенске буржоазије. Четници су брзо успоставили везу са избегличком владом у Лондону, која је од њих створила свој војно-политички ослонац у земљи, преко којег је хтела да обезбеди, по завршетку другог светског рата, обнову капиталистичких друштвено-политичких односа у Југославији и повратак монархије.

Четничка организација није у програму имала борбу против окупатора, или јој је то, пак, био последњи задатак. Да се на почетку устанка 1941. године не би нашла потпуно изолована, она је прихватила краткотрајну, али неискрену, сарадњу са НОП-ом. У

исто време, тајно је успоставила везу са отвореним слугама окупатора Миланом Недићем, Миланом Аћимовићем и другим. а преко њих, почетком новембра 1941, и везу са Немцима, с којима је и уговорила састанак у селу Дивцима. На састанку је постигнут споразум о тајној сарадњи четника Драже Михаиловића и Немаца против НОП-а. Четници Михаиловића су тако почели прво тајну, а затим све отворенију сарадњу са Немцима, Италијанима и издајницима Недићем, усташама и другим. Као издајничка, контрареволуционарна организација, четници су остали у служби окупатора цело време свог постојања.

Пред народом су иступали са паролом да ће напасти окупатора „када буде време“, тј. када Савезници буду на нашим границама. Али су зато, активно и подмукло, већ од прве непријатељске офанзиве, учествовали на страни окупатора. Напали су с леђа партизанске снаге у Ужицу и другим местима, а заробљене партизане стрељали, клали и предавали Немцима. Сарадња четника Драже Михаиловића са Немцима, Италијанима и домаћим издајницима непрекидно је развијана и постајала све тешња и отворенија. Они су од окупатора добијали оружје, муницију и другу опрему, а своје рањенике лечили су у болницама под њиховом контролом.

Избегличка влада одобравала је рад четника Драже Михаиловића у земљи, а иностранству их је представљала као једине борце *против окупатора*. Она је Дражу Михаиловића крајем 1941. унапредила у чин бригадног, а ускоро и дивизијског генерала. Фебруара 1942. именовала га је за министра војске, морнарице и ваздухопловства. Његов штаб у земљи прогласила је истакнутим делом Врховне команде, која је била у Лондону. Она му је код Савезника обезбедила војну, политичку и другу помоћ и подршку.

Јула 1941. године четници су почели да формирају чете и одреде. Осим одреда, у 1942. години формирају бригаде, нешто касније и корпусе, а 1944. године и групе корпуса.

После губитка слободне територије и повлачења партизанских снага из западне Србије у Санцак, кра-

јем 1941, четници Драже Михаиловића легализовали су део својих одреда у Србији, приступили развијању своје организације, сузбијали утицај других конкурентна, успостављали контролу над територијом и борили се против НОП-а. Истакнути део Врховне команде и Дража Михаиловић пребацивали су се на Златар, Голију и Липово код Колашина, одакле су, у 1942. години, учвршћивали сарадњу са Италијанима и издајницима за борбу против НОВ.

Четничка организација имала је шовинистички однос према другим народима Југославије: Хрватима, Муслиманима, Македонцима, Албанцима и другим, а истовремено је сарађивала са усташама, домобранима, муслиманском милицијом и другим издајницима и слугама окупатора из редова буржоазије тих народа у борби против НОП.

Када су Немци половином 1942. видели да у Србији неће доћи до брзог оживљавања НОП-а у ширим размерама, разоружали су легализоване одреде Драже Михаиловића, што није био случај у Црној Гори, Босни, Херцеговини и другим крајевима. Део разоружаних четника примљен је у одреде СДС.

Четници у ужој Србији су се релативно брзо „опоравили“ од тог удара и већ крајем 1942. године почели су да крстаре селима Шумадије, чешће нападају партизанске одреде и појачавају терор над сарадницима и присталицама НОП-а.

У југословенским размерама, четници су доживели најтеже војне и политичке поразе при покушају да са немачким и италијанским јединицама униште Оперативну групу дивизија НОВЈ у четвртој непријатељској офанзиви. Рачунали су да ће им њено уништење обезбедити контролу простора на југозападу земље, у Црној Гори и Херцеговини, на коме би могли створити мостобран за случај искрцавања западних савезника на том подручју. Но, њихове снаге биле су до ногу потучене на Неретви и на Дрини.

Четнички покрет је до средине 1943. године доживео општи слом своје стратегије. Упоредо је опадао у иностранству њихов лажно створени утлед борца отпора. Осим пораза које је доживео у сударима са

НОВ, и Немци су разоружали четничке формације у Херцеговини, Санцаку и Црној Гори (око 7.000 четника), без икаквог отпора, и већи део официјерског кадра одвели у интернацију.

Снажније позиције четници су половином 1943. задржали у Србији, где су поново пренели тежиште својих дејстава. Од априла они у Србији и не крију сарадњу са окупатором, а са Гестапоом и Специјалном полицијом успоставили су непосредне везе за борбу против ослободилачког покрета. На њихов захтев су хапсили, приводили или убијали људе за које су претпостављали да сарађују с партизанима.

Четници примају задатке од господара којима служе

До половине 1943. четници су у Србији формирали 32 корпуса. Корпус је имао активно језгро од 200 до 1.000 људи, сврстаних најчешће у две бригаде, које су покривале подручје једног или два среза. Све војне обвезнике четници су увели у мобилизаци[^]ске списко-

ве и наредили им да код куће чекају позив за мобилизацију.

У Шумадији и суседним подручјима било је формирано око 13. корпуса.⁴² Осим њих, постојала је четничка Команда града Београда (Горски штаб 2), четничка Команда Србије (Горски штаб 1А), штаб инспектора Врховне команде (Горски штаб 1Б) и четничка Врховна команда (Горски штаб 1).

Половином 1943. године у Србији је било око 20.000 четника активног састава, од којих у Шумадији од 5.000 до 7.000 и приближно толико на суседним подручјима. Бројно стање четничких одреда и бригада било је различито — од 40 до 300 људи.⁴³ Док је у

Ти корпуси су следећи: 1. шумадијски (Горски штаб 56), у срезу грузанском, левачком и делу крагујевачког; 2. шумадијски (Горски штаб 57), у лепеничком и деловима опленачког и крагујевачког среза; Опленачки (Горски штаб без нумерације), у орашачком и делу опленачког среза; Космајски (Горски штаб 74), у космајском и младеновачком срезу; Авалски (Горски штаб 75), у посавском, врачарском и грочанском срезу; Смедеревски (Горски штаб 73) у подунавском јасеничком и орашачком срезу; Руднички (Горски штаб 80), у качерском и колубарском (Лазаревац) срезу; Колубарски (Мионица) — (Горски штаб 78); у посавском и посавско-тамнавском срезу; 1. равногорски (Горски штаб 52), у таковском и драгачевском срезу; 2. равногорски (Горски штаб 53) у срезу љубићском, трнавском и жичком; Пожешки (Горски штаб 19), у рејону Косјерића, Пожеге и Ариља; Златиборски (Горски штаб 18), у златиборском, ужичком и рачанском срезу; Корпус краљеве горске гарде (ККГГ) — (Горски штаб 71), у рејону Ваљева и Крагујевца.

За дејства 1. шумадијске бригаде од интереса су још: Церски корпус (Горски штаб 86) у јадарском, поцерском и азбуковачком срезу; Ваљевски (Горски штаб 83), у рејону Пецка, Ваљево, Осјечина, Каменица; 1. и 2. милешевски и још 16 других корпуса.

⁴³ У извештају четничке Команде Србије Дражи Михаиловићу, од 7. јуна 1943, о четничким снагама у Шумадији, између осталог пише: „18. — Одреди наших четника у Србији:

Београдски округ: капетан Лазовић, око Младеновца 20 људи, војвода Света Савић (срез космајски и колубарски) 20 људи. Крагујевачки округ: капетан Нинковић (срез качерски) има око 100 људи, поручник Топаловић (срез таковски) има око 100 људи, поручник Музикравић (срез грузански) има око 50 људи, капетан Смиљанић (срез крагујевачки) има око 100 људи.

четничке спискове била уписана већина људи који су по законима доратне југословенске државе били војни обвезници, активних четника било је мало, и стално су се кретали у пратњи својих команданата. Други део четничких јединица били су, махом, присилно мобилисани сељаци, позивани на „војну вежбу“. Кад год су могли, они су, избегавали те „вежбе“ и борбу против НОП. Остали су били обвезници само у мобилизацијским списковима.

Поред оперативних војних јединица, на подручју Шумадије постојале су и територијалне четничке организације, активно укључене у борбу против НОП: равнгорски одбори, четничка омладинска организација, у неким местима и четничка полиција; затим, разни војно-територијални органи: команданти села, командири сеоских стража, команданти среза и други. Све те организације биле су формиране хијерархијски, од месних до централних.

Четници су се слободно кретали по градовима и селима, учвршћивали своју организацију, састављали мобилизацијске спискове, одржавали везу са избегличком владом преко енглеских и америчких војних мисија и на друге начине, а у исто време од Немаца добијали оружје и муницију за борбу против јединица НОВЈ.

Ваљевски округ: поручник Калабић (срез колубарски) има око 200 људи, војв. Буда церски (срез подгорски) има око 20 људи ...” Архив ВИИ К-21, фасц. 2, док. бр. 8/2).

ТЕРОР И ЗЛОЧИНИ ОКУПАТОРА

Немци и Бугари, као ни домаћи издајници, посебно четници, нису бирали средства и начин борбе против НОП-а. Предузимали су све да сузбију и угуше тај покрет, од борбених дејстава до најтежих мера одмаз-

Новембар 1943. године. Немци су обесили двадесеторицу родољуба у Аранђеловцу

де ради застрашивања и деморализације становништва и његовог одвајања од народноослободилачког покрета. За све симпатизере и присталице НОП-а,

постојала је само једна казна, неопозива, изречена по најкраћем поступку — казна смрти. Али, упркос велике помоћи коју им је пружао окупатор, четници су били немоћни да зауставе развој ослободилачке борбе у Шумадији. У пролећној офанзиви окупаторске јединице, четници и остали издајници извршили су велики број злочина, али нису остварили жељени циљ. О терору и злочинима, почињеним у то време Окружни комитет Крагујевца упутио је 9. априла извештај покрајинском комитету, у коме се каже:

„Сви они одреда пљачкају, батинају и терорису народ. Дражиновци су најгори. Пре него што је дошло до концентрације непријатељевих снага, појавиле су се у качерском срезу и у једном делу орашачког среза две-три „тројке“ дражиноваца. Оне су заклале неколико наших симпатизера, а међу њима и оне за које су мислили да су наши људи. Одмах затим појавила се и њихова бригада... Клања која су извршиле њихове „тројке“ и злочиначко поступање њихове бригаде према народу, много су допринели томе да се народ на делу увери ко су то дражиновци. Они чине нечувена зверства и могло би се рећи да у томе превазилазе љотићевце...“⁴⁴

О злочинима четника у Шумадији, извршеним од марта до јуна 1943, командант четничке Колубарске бригаде каже, између осталог:

„Све изречене смртне казне над лицима са територије овог корпуса изречене су и извршене од стране надлежних старешина и војника без вођења ма какве истраге, утврђене кривице, суђења војног суда, формалне пресуде, на врло груб и незаконит начин...“⁴⁵

О масовној свирепости и садистичком начину убијања које су примењивали четници говоре и ови примери:

У Г. Трешњевици заклали су 24. марта Војимира и Надежду Божић и Душана Терзића; у Заграђу су 5. априла, после зверског мучења, појединачно стрељали Будимира, Вујицу и Раду Тодоровић (сина, оца и мајку) из Церове; у Церови су, после више убода камама, стрељали ковача Чеду Штуловића; у Руднику су са више убода камама заклали Адама Никића, а стрељали Здравка Мирковића; у Трнави су заклали учитеља Љубу Томића; у Бистрици су убили Радишу Миловановића. У Рајковцу су 29. маја заклали у црквеној

⁴⁴ Зборник, том I, књ. 5. док. бр. 40.

⁴⁵ Петар Вишњић „Развој НОБ у Шумадији у првој половини 1943. године“ ВИГ, бр. 1/57.

порти Даринку Радовић, мајку, и њене две кћери — двадесетогодишњу Радмилу и Станку, -од 14 година. Прво су пред мајком и Радмилом заклали Станку, затим Радмилу и, на крају, Даринку; тражили су да им открију земуницу у којој се налазио на лечењу рањени борац 1. шумадијског одреда. Храбра мајка и њене кћерке нису одале земуницу, која се налазила у њиховој кући. У Винчи су заклали Станицу и Десанку, мајку и сестру Милића Радовановића, члана Окружног комитета Крагујевца; убили су Милорада Станковића, заклали Спасоја Станковића, још пет људи осудили на смрт и побили, а 8 кућа запалили. Таквих свирепих четничких злочина било је безброј широм Шумадије.

Злодела и терор снажно илуструје и извештај који је 12. марта послао Покрајинском комитету Окружни комитет Аранђеловца:

„Терор се на нашем подручју појачава. Хапсе старе партизане, родитеље и пријатеље партизана и све оне који су прошли кроз затворе и логоре. Насилно одводе људе у руднике и СДС, и то у све већем броју. Од општинских управа тражени су спискови рођених у 1913. и 1923. години и то хитно. Пошто увиђају слабост општинских управа у спровођењу њихових наређења, долазе Немци или Бугари, као и жандарми, у хајку на људе. У Трнави, Опленачки срез, одвели су 15 сељака, код куће нису нашли 15, побегли су. Из појединих села Крагујевачког краја одведено је по 50—60 људи. У Крагујевцу је стрељано 20 талаца због погибије среског начелника из Раче, Батрића Зечевића. У Крагујевцу терор бесни. Сваког дана жандарми блокирају квартове, хапсе и батинају народ. Немци их само предводе и охрабрују. Сав овај терор има за циљ да што више заплаши масе да се не би одупирале приликом одвођења на рад у руднике и у Немачку.

Страхиња Јањић,⁴⁶ бивши председник Крагујевца, формирао је неко јуришно одељење које има главни задатак да хапси, батина, пљачка и убија српски народ. Стрељање талаца такође врши ова банда заједно са Немцима. Њихов дивљачки поглавица познат је и по томе што је, осим крви коју је пролио, силовао и заразио на стотине девојака и жена по затворима, лоторима и селима Србије. Ова животиња данас носи униформу немачких бандита.

⁴⁶ Компромитован почињеним злочинима уклоњен је из Србије и постављен за агента Гестапоа у Берлину да ради међу радницима принудно доведеним из Србије. Убрзо, због насиља, пљачке и злоупотреба које је тамо починио, чак је и Гестапо био принуђен да га стреља.

У срезу колубарском непрекидне потере, хапшења, паљевине.

После напада нашег одреда на жандармеријску станицу у Чумићу (Крагујевачки срез), 5 села је кажњено са 1 милион динара.

Дража Михаиловић преко својих официра и четника спроводи у Грузи велики терор. Поубијали су у том срезу око 15 сељака...⁴⁷

После борбе коју је Рудничка чета 1. шумадијског одреда водила са Немцима на Жутом Оглавку, 10. априла 1943, немачке јединице и припадници СДС упали су у села испод Космаја, претресали куће, терорисали и убијали људе. У Венчанима су стрељали 15 мушкараца и једну жену, а у затвор отерали 110 лица; у Даросави су стрељали три човека и запалили 10 кућа.

Немци и СДК дотерали су 25. маја 1943. око 120 људи из логора на Бањици и стрељали их у Малом Пожаревцу. Стрељању су, по наређењу окупационих власти, присуствовале суседне општинске управе. Окружно партијско повереништво Младеновца известило је о томе Покоајински комитет 6. јуна:

„25. маја код Малог Пожаревца стрељано је 120 људи из логора и ново ухапшених. Стрељали су љотићевци док су Немци били присутни томе. Претходно је била ископана јама у коју су стрељани затрпани. У исто време ископана је и друга, која стоји празна, треба да служи као претња сељацима. Сви стрељани су из нашег краја — округа. За време стрељања било је повика: „Доле крвави окупатор“, „Живела слободна Србија“, итд. итд. Нарочито кад је стрељана друга група“.⁴⁸

Терор окупатора и домаћих издајника је необуздано беснео. Све чешће су се појављивала саопштења

⁴⁷ Зборник, том I, књ. 5, док. бр. 29.

⁴⁸ „Централна Србија у НОБ“, Нолит — Просвета, Београд, 1967. год., стр. 4-38. У другој групи је стрељан и секретар Среског комитета СКОЈ-а Младеновца, Момчило Живојиновић (Живинар), кога су, рањеног, ухватили четници у селу Пружатовач и предали Немцима. После рата, на месту где је група стрељана подигнут је споменик. На њему су исписана имена и места рођења стрељаних. На мермерној плочи пише да је стрељано 129 припадника НОП-а из Бањичког логора.

Припадници СДС са немачким официрима у Србији 1943. године

немачких команданата, овлашћених за одмазде и убијања. Такво једно саопштење, пуковника Кајзенберга, фелдкоманданта Београда, од 26. маја 1943, гласи:

„На дан 13. маја 1943. године, на станици Дражањ—Шепшин, срез грочански, нападнути су из заседе од стране комунистичких бандита немачки војници. Том приликом погинула су двојица, а један је рањен.

Као одмазду за овај злочин данас је стрељано на лицу места 125 комуниста и њихових јатака из срезова грочанског, младеновачког и космајског ..⁴⁹

Око 120 припадника СДС из Крагујевца, које је предводио потпуковник Станковић, открили су у селу Босути четири рањена партизана; двојица партизана су погинула у борби, а двојица су заробљена, мучена и убијена у Јарменовцима. Мста јединица је обесила Михаила Росића из Босуте због пружања помоћи рањеницима.

⁴⁹ Зборник, том I, књ. 5, док. бр. 179.

Командујући генерал и заповедник Србије, I A одељења, издао је 28. фебруара 1943. године „Упутство о извршењу одмазде убијањем људи“. Потписао га је генерал артиљерије Паул Бадер и доставио свим немачким и бугарским трупима, СС-полицији, полицији за поредак и безбедност и другим војним и полицијским установама у окупираној Србији. Бадер ставља „у дужност свим официрима и руководиоцима надлештва која спроводе мере одмазде да се тачно придржавају ниже изложених упутстава“. Упутство разрађује систем ппикупљања, чувања и убијања становника Србије ради одмазде за погинуле окупаторске војнике и домаће издајнике у окупаторској служби.

Упутством је регулисано да се одмазда врши за сваку повреду тела и убиство припадника немачке мањине и оружане силе, припадника бугарског окупационог корпуеа, лица у служби окупационих власти, припадника српске владе, СДС, СДК и руководиоцима службеника, и за случај напада на објекте важне за рат. Одређена је и квота одмазде: за 1 убијеног Немца или Бугарина 50, а за рањеног 25 талаца; за 1 убијено лице у служби окулатора 10, за рањено 5 талаца; за сваки напад на објекте важне за рат може бити стрељано до 100 талаца., зависно од важности објекта.

Одмазда се извршавала овим редоследом: над саучесницима напада, над суодговорним, над сумњивим и над лицима која су у крвној вези или су истомишљеници са извршиоцима, итд. Таоци су скупљани у сабирне логоре и, према квоти, стрељани. Ако у логору није било довољно талаца, предвиђено је да се, до квоте, узимају затвореници из суседних логора или да се изводе акције за прикулљање нових жртава.

Упутством је предвиђено да се стрељање врши у забаченим местима и без присуства становништва („да се избегну српска ходочашћа, која се не смеју стварати“), а обнародовање сваке мере одмазде да се чини на застрашујући начин (за стрељане се не сме употребљавати израз „лица“ већ „комунисти“, „бандити“ и сл.).

Сви ухапшени ради одмазде сматрани су таоцима. Становништву су се морала објављивати имена тала-

ца, уз претњу да они животима одговарају за ремећење јавног поретка.

Упутство се примењивало „одмах по његовом пријему, а најкасније почев од 5. 3. 1943. године”.⁵⁰

После малог предаха и неуспеле пролећне, офанзиве, домаћи издајници, сада међусобно чвршће повезани, наставили су офанзиву. Тежиште дејстава усмерили су на крагујевачки и младеновачки округ. У већим селима младеновачког, јасеничког и грочанског среза поново су успостављене станице СДС и СДК; контролу терена између њих и непријатељских гарнизона обављали су четници. О тој спрези и сарадњи четника и СДС сведочи и акт који „Горски штаб 2. бригаде Горске гарде Њ. В. Краља” шаље, 22. јула 1943, команданту пољске страже у Аранђеловцу.

„Према указу Њ. В. Краља и наређењу Госп. Министра војске и морнарице и начелника штаба врховне команде армијског ђенерала госп. Драже Михаиловића, постављен сам за команданта 2. бригаде Горске Гарде Њ. В. Краља.

Пошто у мој реон долази Аранђеловац то се са целокупним својим људством од данас налазите под мојом командом с тим што ћете и даље остати на досадашњој дужности. За пријем инструкција у циљу сталног одржавања везе и сарадње упутите ми неког од својих најповерљивијих људи. Било би добро када би се састали лично, а то би могло бити приликом вашег изласка на терен.

Данас сам открио и похватио комунистички одбор у селу Вукосавцима, али ми је из омладинског одбора побегао један, и то Миодраг Павићевић, који је са женом отишао у Аранђеловац, по свему изгледа са намером да ступи у пољску стражу и да се тамо сакрије. Опасан је, ухватите га и по могућству предајте га мени и то на начин на пр. да га ваши људи доведу на увиђај у Вукосавце, а моји људи да га на путу отму, или га ви ликвидирајте с тим што ћете претходно од њега извући потребне податке. Исто тако комунисти су у ваш одред упутили Миливоја Божића из Вукосаваца, свога активног члана омладинске секције, с тим да их увек обавештава о намеравањима потерама што он и чини. Будите немилосрдни јер су врло отпорни и лукави...

⁵⁰ Зборник, том I, књ. 5, док. бр. 163.

Известите ме шта сте предузели по овоме као и начин доласка у везу.

С ВЕРОМ У БОГА ЗА КРАЉА И ОТАЏБИНУ!"⁵¹

После неуспеле пролећне офанзиве, ради појачавања борбе против НОП-а, Дража Михаиловић обједињује четничке снаге у Шумадији и руковођење њима поверава „Инспектору Врховне команде Југословенске војске у Отаџбини, за Србију и Јужну Србију“, пуковнику Јеврему Симићу.

Већ тада, тј. половином 1943, четници су били главни ослонац окупатору у борби против ослободилачког покрета у Штмадији. До окупатора и његових гарнизона могло се доћи једино разбијањем четника. Зато је борба против њих на овом подручју, у том периоду, била исто толико значајна за даљи развој НОП-а као и борба против окупатора.

На крају овог кратког прегледа о терору и злочинима окупатора и квислинга треба истаћи да су Немци борбу против НОР-а у Шумадији изводили и као део напора да обезбеде несметану експлоатацију привредних, људских и других материјалних богатстава Србије, односно Шумадије. Груписање, раепоред и дејство немачких, бугарских и квислиншких јединица подређивали су томе. Већ смо видели како је непријатељ на разне начине ликвидирао присталице НОП-а или их као таоце одводио у логоре и затворе. У исто време, непријатељ је вршио психички притисак, нарочито над ухапшенима, развијао пропаганду, настојећи да својим идејама затрује у првом реду омладину и интелигенцију. У Смедервској Паланци налазио се логор у који је присилно прикупљана средњошколска омладина ради „преваспитавања“, а студенти су присилно мобилисани у „Националну службу рада“, итд.

За потребе окупатора домаћи издајници су и из Шумадије приоилно мобилисали људе за рад у Борском руднику. Шумадија је експлоатисана и на разне друге начине. У време „чишћења“ терена, непријатељске јединице су пљачкале села, спаљивале имовину, уништавале материјална добра и људе. Зато су села

⁵¹ Архив ВИИ, К-127, фасц. 4, док. бр. 1.

дошла у тежак економски положај. Снабдевање градова, нарочито храном, било је крајње тешко. Становништво је аиног осиромашило, често и масовно гладовало. На све то народ Шумадије одговорио је окупатору и домаћим издајницима појачаном борбом за ослобођење. О тој његовој спремности, крајем јуна 1943. године Покрајински комитет Србије пише Централном комитету КПЈ:

„Шумадија и Космај страшно су настрадали и страдају, али су чврсто и непоколебљиво противу свих издајника, а за партизана. У томе их није могла поколебати ни подла игра кољача-дражиноваца, који усред кукњаве сељака и сељанки дођу као шакали на згарашта и окривљују партизана за све што су учинили окупатори и издајници ..”⁴⁹

⁴⁹ Зборник, том I, књ. 5, док. бр. 179.